

Михайло Гордієнко

ІМПЕРАТИВ ЛЕГІТИМНОЇ МОДЕЛІ ВЛАДИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Політичне життя суверенної держави зосереджено навколо владних інститутів, які потребують постійного оновлення і вдосконалення. Феномен влади історично передує державі та політиці, сягаючи коріннями первісного устрою життя людей. Необхідність узгодження владних відносин і соціальних інтересів людей детермінує утворення держави. Реалізація влади у державі є найбільш суперечливим феноменом суспільного життя. Досить часто влада пов'язана зі злом, оскільки вона здійснюється не лише з допомогою правових засобів, компромісу чи співпраці, але й з використанням примусу та насильства, що ставить під сумнів її легітимність. Агресивні моделі реалізації влади характерні для кризового стану суспільства. Яскравим прикладом цього є політичні реалії нашої держави. У новітню добу українська влада не стільки відображає волю народу й національні інтереси, скільки маніпулює свідомістю громадян, використовує адміністративний ресурс для задоволення своїх амбіцій. Адекватно оцінює наше сьогодення М. Жулинський: «Найгірше, що трапилося в Україні за ці 16 років, — це повністю скомпрометована влада. Було у нас порозуміння з українським народом, але ми його втратили. Існує колосальне провалля між тим, чого люди чекали, і тим, що ми маємо. Немає найголовнішого — почуття гідності звичайної людини, тому що влада цієї гідності не підтримала і не культивувала»¹. Наразі у нас не просто зруйновано довіру людей до влади, а й порушено саму систему владних відносин.

В умовах сталої демократії влада не зводиться до того, що одним дає панування, іншим — підкорення. Демократична влада покликана забезпечувати порядок, соціально-політичну організацію людей, цілісність держави, сприяти збереженню культури, традицій, акумулювати ресурси для колективного подолання небезпек і збереження суверенітету народу. Французький дослідник Ж. Мере стверджує: «Законність дій виконавчої влади становить характерну ознаку того, що прийнято називати правовою

державою... Отже, в «законній» демократії існують механізми, які дозволяють громадянам оскаржувати перед правосуддям зловживання владою. З цього погляду, законна держава становить мінімальну ознаку всякої демократії, здатної існувати в режимі суверенітету»². За умови панування демократії легітимно обрана та ідеологічно структурована політична влада спроможна адекватно визначати стратегію розвитку держави, забезпечувати соціально-економічний прогрес, добробут людей, духовно-культурний потенціал суспільства, гарантувати його стабільний розвиток.

Слід наголосити, що найактуальнішим завданням нинішньої української влади, (політична конфігурація якої визначиться після формування урядової коаліції в новому парламенті) залишається необхідність розбудови власної демократичної національної держави. Джерелом влади в сучасному суспільстві виступає поліетнічний народ, якому держава має створити належні умови для політичного самовизначення та духовного розвитку. «Для національної держави характерним є право етносів на самовизначення, на національно-культурний розвиток. Залежно від співвідношення політичних сил, розвиненості політичної культури, утвердження громадянського суспільства, соціально-політичного і духовного розвитку суб'єктів та інститутів держави її політичний режим може рухатися у бік авторитаризму, «псевдодемократизму», проте тенденція до формування демократичної правової держави є провідною»³. Утвердження національної держави не самоціль, а форма і засіб організації повноцінного життя народу, історично необхідний етап у процесі демократичного розвитку суспільства.

Наразі можна говорити: перехідний пострадянський період закінчився. Українська модерна нація починає свою самостійну ходу. Хоча наша еліта довго вагалася, що робити з незалежністю, але народ допоміг їй визначитися на користь свободи. З одного боку, це відкриває значно ширші горизонти розвитку, а з іншого, зумовлює необхідність пошуку нової консолідуючої ідеології. **Усунувши авторитарний режим, утвердивши власну державу, здобувши свободу, сучасне українське суспільство має згуртувати вже не чинник боротьби проти когось чи за щось, а державотворчий імператив влади.** Такій владі потрібна конструктивна ідеологія, яка за своєю суттю є: «Креативною реакцією суспільства на виклик часу. Цей виклик постійно видозмінюється. А отже, — в суспільстві має відбуватися постійний діалог,

виникати постійне поле інтелектуального напруження, яке б продукувало нові й нові ідеї щодо вирішення актуальних проблем сучасності»⁴. Ідеологія патріотичної влади має вимірюватися національними інтересами української держави.

Будучи складним за сутністю й багатоманітним за формами вияву явищем суспільного життя, феномен влади осмислювався впродовж всього цивілізаційного буття людства. Раціональні погляди на організацію державної влади формулюють мислителі античної доби. Об'єктом рефлексії давньогрецьких філософів є дослідження видів і форм державного устрою крізь призму категорії влади як основної умови, принципу і засобу організації життя людей у суспільстві. Політику античні мислителі ототожнювали із владою. Саме державна влада як багатозначний і універсальний феномен знаходиться у фокусі уваги Платона та Арістотеля. Це можна підтвердити безпосереднім зверненням до першоджерел.

В одному зі своїх провідних творів «Держава» Платон формулює незаперечну істину: «Всяка влада встановлює закони на свою користь: демократія — демократичні закони, тиранія — тиранічні, так само і у решті випадків. Установивши закони, оголошують їх справедливими для підлеглих — це і є якраз те, що корисно владі, а хто не дотримується їх, карають як порушника законів і справедливості... У всіх державах справедливістю вважається одне і те ж, а саме те, що придатне існуючій владі»⁵. Платон здійснює ретельну «анатомію» влади, виділяючи царську, виборчу владу, владу батька, матері, старійшини, владу небагатьох і більшості, владу закону тощо.

Про різноманітний характер влади детально говорить і Арістотель, виокремлюючи владу пана по відношенню до рабів, батьків до дітей; чоловіка над жінкою; владу державного правителя і т. д. Усі вісім книг «Політики» Арістотеля — це книги про реалії і проблеми існування держави і владних відносин. Філософ був переконаний: «Панування і підлеглисть не тільки необхідні, а й корисні, і вже від самого народження деякі істоти мають відмінності: одні призначені для панування, інші — для покори. Причому існує багато видів панування й покори. І що досконаліша влада, то краща форма взаємостосунків між нею та підлеглими; скажімо, влада над людиною досконаліша, ніж над твариною. Адже, що вміліший ремісник, то краще виконується робота; так само, коли один керує, а інший виконує вказівки, то робота матиме

певний результат»⁶. З цих міркувань Арістотеля випливає: чим досконаліша влада, тим кращих результатів досягнуть підлеглі в роботі, і чим краще буде становище підлеглих, тим досконалішою буде влада.

Уся подальша еволюція феномена влади пов'язана з її технологізацією і прагматизацією. Англійський філософ і громадський діяч Б. Рассел визначав владу як: «Виробництво намічених результатів»⁷. **У новітні часи стало очевидним, що лише утвердивши легітимну владу, можна здійснити демократичне реформування політичної системи суспільства.** Тобто ключовим елементом успішного розвитку держави повинна бути збалансована модель влади, метою якої, на думку Д. Стоун, є: «Підпорядкування особистих інтересів індивіда іншим інтересам — часом індивідів чи груп, часом громадському інтересові. Це досягається шляхом впливу, співпраці й відданості, з опорою при цьому на контроль над інформацією. Нарешті, це — ресурси, що підпорядковуються радше законам пристрасті, ніж матеріальним законам»⁸. Демократичні перетворення неодмінно потребують вибору такої моделі влади, яка б спиралася на закони й користувалася підтримкою громадян.

Першим кроком на шляху до становлення цивілізованого суспільства є забезпечення легітимного статусу політичної влади. **Апріорі демократична влада має бути легітимною, що означає визнання її права управляти і згоду підкорятися.** Не випадково однією з найдавніших теоретичних рефлексій влади є легітимістська. Головна парадигма цієї концепції полягає в абсолютизації правових основ влади, тлумачення закону як її основного джерела. Один із класиків екзистенціалізму К. Ясперс переконаний: «Усвідомлення легітимності змушує миритися зі серйозними недоліками для уникнення абсолютного зла — терору і страху за деспотичного режиму. Політична свобода утверджується не внаслідок чисто розумових міркувань, вона пов'язана з легітимністю. Для того, щоб влада не вироджувалася у всемогутність, необхідна легітимність. Тільки за наявності легітимності існує свобода, адже легітимність скоує владу. Там, де зникає легітимність, знищується і свобода»⁹. Тому відсутність легітимної влади позбавляє суспільство демократичної перспективи розвитку.

Легітимність пов'язана з наявністю у влади авторитету, здатністю відображати ціннісні уявлення більшості громадян, з консенсусом в суспільстві. Ми підтримуємо думку російського

дослідника А. Дібірова про те, що легітимність є основним питанням політики, адже вона спрямована на забезпечення суспільного порядку і надає владі морального авторитету. Вчений підкреслює: «Політична легітимність — це спільна рефлексія влади і суспільства, це їх постійний запит з приводу причини підпорядкування, постійне співвідношення суспільного порядку підкорення з більш високим етичним початком, визнанням як суспільством, так і владою»¹⁰. Легітимною можна вважати ту владу, яка сформована внаслідок демократичних виборчих процедур, а не насильницьким шляхом. В умовах зрілої демократії легітимізм не тільки звеличує закон як основну регулюючу норму суспільних відносин, а й відстоює необхідність державного регулювання економічного життя, ротацію управлінського апарату на конкурентній основі, особисту відповідальність владної команди за свої дії. Легітимна влада спроможна забезпечити злагоду, порядок і консолідацію в суспільстві.

Неодмінний імператив влади — вольові відносини між людьми, за яких одна соціальна група нав'язує своє панування іншій. Влада може здійснюватися із використанням різних засобів — примусу, права, авторитету. Від вибору засобів, методів, тактичних прийомів реалізації влади багато в чому залежить визначення стратегічного курсу та забезпечення стабільного існування держави. **Будучи онтологічною підставою життя суспільства, влада має формуватися на основі національних, релігійних, ментальних традицій свого народу.** Таку помірковану традицію, що уособлює місію консолідації нації, репрезентує В. Липинський, який стверджував: «Кожна нація може мати тільки таку форму національно-державного ладу, який з цієї традиції виростає. Нищити свою власну державно-національну традицію, тому що в ній є хиби й помилки, це значить не будувати, а руйнувати націю, це значить нищити самих себе. Вдосконалювати цю традицію — тобто обережно відкидати з неї все, що в житті нації показало себе шкідливим,... і з любов'ю та пієтизмом розвивати те, що виказало свою творчу силу і життєздатність — ось завдання тих, хто живе життям нації»¹¹. Ці думки ідеолога українського консерватизму особливо актуальні в умовах жорсткого політичного протистояння, що характерне для перманентних виборчих змагань сучасної України, коли її суб'єктів цікавить лише здобуття влади будь-якими засобами, а національні інтереси країни часто опиняються на маргінесі державних пріоритетів.

Керуючись теоретичними постулатами політології, оптимальна організація влади повинна базуватися на таких імперативах: верховенство (обов'язковість управлінських рішень для інших видів влади, суспільства загалом), публічність (означає суспільний, безособовий і відкритий характер влади, адже вона реалізується від імені і в межах усього суспільства), моноцентричність (проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, яким є держава та її вищі органи), легальність (законність) та легітимність (прийняття влади основною частиною суспільства). Однак теорія не завжди адекватно корелює з практикою. Здійснюючи пошук своєї конфігурації легітимної влади, український істеблшмент керується егоїстичними амбіціями, а не державними інтересами. В умовах сьогоденішнього політичного хаосу Президент України В. Ющенко наполягає: «Влада мусить виробити прозорий і чіткий кодекс служіння своїм громадянам. Саме через таку призму ми визначимо нову редакцію Конституції України, зміцнимо засади європейського парламентаризму та демократичного розвитку влади і, водночас, наведемо справжній порядок у нашій державі»¹². Відсутність демократичних основ влади позбавляє її першоджерела могутності і політичної легітимності. Априорі та влада приречена на банкрутство, яка не спроможна відображати різнобічні потреби народу, захищати національні інтереси держави.

Характерною ознакою української влади є надмірна самодостатність, перебільшення своїх досягнень, відсутність самокритики. Особливо інтенсивно наша влада ідеалізує себе в ході виборчої кампанії. Завоювання електорату здійснюється не реальними справами, що «поліпшують життя вже сьогодні», а з допомогою активної віртуальної реклами, використанням адміністративно-управлінських засобів і брудних технологій. Утвердження влади таким шляхом робить її легітимно вразливою і нестабільною. Наші політики поки не усвідомлюють, що **явище легітимності витікає з народу і утверджується гуманістичними методами**. Говорячи мовою постмодерну: «Влада — це синтез сил і відносин, не особиста власність, а різновид безособистісної свободи або творчих можливостей загалом... Постмодерне уявлення про владу, в загальному підсумку, розуміє її як розподільчу мережу, позбавлену меж (віртуальну), позбавлену центру (жоден суб'єкт не є «центром влади», «кожен» поділений у характерній царині), кореневищну (на противагу закоріненій),

іноді безладну, як рій або зграя, іноді без лідера. Це еволюційна ідея влади: як стратегії геніїв або дискретних реплікаторів; наприклад, ідеї, що відтворюються й поширюються через засоби масової комунікації»¹³. Тому важливим імперативом влади є не тільки забезпечення суверенітету народу як абсолютного її першоджерела, а й диференціація, відкритий і прозорий характер реалізації владних повноважень.

Впродовж всього буття українського етносу в його політичному устрої домінували авторитарні способи здійснення влади, яка мала варязьке походження. Це не дозволило сформувати української державотворчої традиції, власної патріотичної еліти, що неминуче мусило призвести до кризи владних відносин. Ця криза пронизує нинішню політичну систему України, в якій відбулася узурпація одіозними особами та угруповуваннями ресурсів економічної, політичної, соціальної та духовно-інформаційної влади. В таких умовах утверджується олігархічна форма державного правління (влада небагатьох, що прагне забезпечити собі фінансово-економічне та адміністративно-політичне панування). Це призвело до політичних деформацій, кризових явищ, які характеризуються тим, що: «В суспільстві порушується політичний баланс між класами, соціальними групами, верствами;... відбувається масова девальвація політичних ідеалів, з'являються позбавлені наукового обґрунтування, перспективи соціальні і політичні рухи, в основному радикальні, у яких пафос протесту проти всього існуючого значно перевищує конструктивну думку і дії; соціальна впевненість поступається місцем зневір'ю в об'єктивну цінність політичної теорії і життєздатність політичного устрою»¹⁴.

Наше суспільство переживає процес відчуження основної маси населення від влади. Оскільки серйозних силових протистоянь вдалося уникнути, всі новочасні політичні режими в Україні були легітимними. Однак вся новітня доба самостійності України супроводжується перманентною кризою влади. І скільки б політики не переконували громадськість у тому, що ми успішно долаємо соціально-політичну кризу, ефект невиправданих сподівань лишається визначальним фактором суспільного життя.

З часів здобуття незалежності Україна пройшла певні етапи утвердження легітимної влади. Першим етапом був референдум 1991 року, коли українські громадяни відмовилися жити в радянській імперії і висловилися за розбудову власної держави. Наступний етап — юридично-правова легітимація влади,

пов'язаний з прийняттям Конституції України в 1996 році, де сказано: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»¹⁵. І третім етапом соціальної легітимації нової моделі влади була «помаранчева революція». Вона стала тріумфом демократії в Україні й свідченням того, що справжнім джерелом та ініціатором нової моделі влади може бути увесь український народ.

Феномен «помаранчевої революції» започатковує традицію легітимації влади шляхом прямого волевиявленням народу. Про це досить слушно зауважує С. Кульчицький: «У людей формується звичка відстоювати свої інтереси демократичними засобами. Все це — безпосередній наслідок Помаранчевої революції. Це означає, що конституційний державний устрій починає значно більшою мірою, ніж раніше, збігатися з реальним політичним життям»¹⁶. Лише в умовах демократії здійснюється генерування і селекція легітимної влади. Саме оновлення влади було провідною місією новітньої української революції. За словами А. Гальчинського: «Майдан продемонстрував ресурсовий потенціал суспільства і цим самим визначив рівень вимог революції до політиків, яких вона привела до влади»¹⁷. Однак цей рівень виявився занадто високим для нашого політичного класу.

Згубною рисою новітньої української влади є нехтування народною волею. Пасіонарну енергію нації, що досягла своєї кульмінації наприкінці 2004 року, було бездарно змарновано. Раціональні думки в цьому контексті висловлює О. Пахльовська: «Майдан не закінчився на Майдані, а лишень почався — в душах людських, у роботі. І має тривати ще роками, допоки його здобутки стануть незворотними. Ризик, однак, у тому, що наше суспільство здатне на вибух, проте не здатне такою самою мірою на щоденну, копітку роботу. А справжній поступ забезпечується послідовністю»¹⁸. Реальність засвідчує, що здобутки демократії не стали визначальними чинниками для формування нової політичної системи України. «Помаранчева революція» не вирішила основної політичної проблеми — не пододала кризу влади в Україні, а лише активізувала ще більшу її конфронтацію.

Чинна влада не продемонструвала вміння консолідуватися для реалізації стратегічних завдань розвитку країни, а продовжила ганебну практику політичного популізму, міжпартійних чвар та публічної демонстрації своїх лідерських амбіцій.

Сьогодні в Україні відбувається шалена боротьба за приватизацію влади, що веде до її узурпації якимось політичним

кланом. Ці процеси супроводжуються соціальною апатією і зневірою широких верств громадян до існуючого політичного режиму. Як наслідок: «В українському суспільстві вже достатньо тривалий період панує своєрідний «громадянський анархізм». На відміну від політичного анархізму він передбачає передусім нехтування і навіть саботаж більшістю населення своїх громадянських обов'язків»¹⁹. Сьогоднішнє обличчя української держави визначає не право і Конституція, а легалізована корупція і кримінал у всіх гілках влади. Тому основним завданням реформування політичної системи України є повернення її у правове поле, що зміцнює підґрунтя для стабільного й демократичного розвитку держави.

Збалансувати українську владу і вивести її на демократичну траєкторію розвитку була покликана політична реформа. Внесені 8 грудня 2004 року зміни до Основного Закону України легітимізують нову форму державного устрою — парламентсько-президентську республіку. Вона розширює повноваження законодавчої влади, надає самодостатнього статусу Кабінету Міністрів України, який з 90-х років минулого століття знаходився в залежності від Президента. Зміни до Конституції України вступили в дію з початку 2006 р. Відтоді політична система України здійснює не демократичні реверанси, а поглиблення кризи владних відносин. **Очевидно, цілі політичної реформи мають бути набагато глибшими і стосуватися відокремлення влади від капіталу, зміцнення місцевого самоврядування, посилення відповідальності суб'єктів влади за свої дії, а не зводитися до перерозподілу повноважень у трикутнику «президент — парламент — уряд».** Адже в такому разі існує загроза перманентної кризи влади та безкінечних виборчих кампаній за перерозподіл управлінських і матеріальних ресурсів.

Політична реформа, народжена в умовах революційної доцільності, спроможна лише легітимізувати системну кризу і створити умови для утвердження двовладдя, що різко послаблює управлінські функції держави, посилює хаос і деградацію суспільства. Конституційні зміни створили ситуацію, коли: «Існуюча модель влади максимально відповідає інтересам угруповань, що примикають до влади, і ніколи не буде змінена на таку, що відповідала б стратегії розвитку. Зацікавлені групи захищатимуть і відтворюватимуть цю модель. Даремно сподіватися, що вона відіпре сама по собі — на вільні місця приходитимуть нові персонажі, які захочуть використовувати владу

у власних інтересах»²⁰. Реалізація сучасних завдань державотворення та утвердження нової демократії потребує виведення влади на рівень публічності й легітимності її функціонування. Це передбачає не тільки законність і демократизм встановлення влади, але й здатність владних суб'єктів оволодіти складною ситуацією в країні, здійснювати ефективне управління, підтримувати суспільну стабільність. Конституційна реформа повинна сприяти запровадженню механізмів реальної підзвітності владних структур та органів державного управління перед суспільством та відповідальності перед громадянами.

Процес оновлення влади має очолити українська еліта, в якій наразі бракує адекватних ідей, досвіду, кадрового потенціалу, національної свідомості для проведення демократичних перетворень та консолідації суспільства. Основне завдання політичної реформи полягає в тому, щоб зробити діяльність еліти більш відкритою, контрольованою і динамічною. За словами А. Колодій: «Виникнення та діяльність політичної еліти є відповіддю на потребу в управлінні суспільством за допомогою владно-політичних механізмів... Еліти визначають політичну волю нації, напрями і фактори її консолідації»²¹. Суспільство оздоровлюється тоді, коли здійснюється безперервна циркуляція еліти. Політична реформа має обов'язково передбачати взаємодію всіх гілок влади, повноцінну участь громадян у житті суспільства та досягнення консенсусу еліт.

Отже, підвищенню дієздатності та ефективності функціонування системи влади має сприяти збалансований розподіл повноважень і функцій усіх її гілок та формування алгоритму взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Важливо, щоб до процесу державотворення залучалися самі громадяни, адже в протилежному разі: «Поглиблюється розкол між владою і народом, що характеризується посиленням недовіри до державних інституцій. Якщо таку тенденцію не усунути, то виникає реальна загроза делегітимації влади з боку суспільства... Супровідними до парадоксу «делегітимації» стають явища корупції, криміналізації, знедолення переважної більшості народу, занедбання гуманітарних прав людини і, врешті, депопуляція спільноти... Зі зрозумілих причин у такій ситуації влада, намагаючись виправдати своє існування, буде вдаватися до нарощення авторитарних методів владарювання»²². Відсторонення людей від суспільно-політичних процесів веде

не лише до втрати легітимності та авторитету влади, а й до невдач державної політики загалом.

Політико-правовим джерелом легітимної влади має виступити Конституція, що репрезентує договір про українське майбутнє. Саме Основний Закон повинен задавати парадигму нової моделі влади нашої держави. Тому Президент України В.Ющенко ініціює скликання національної конституційної ради, яка розробить проєкт нової редакції Конституції України. Передбачається, що Основний Закон буде схвалений на всенародному українському референдумі. Такий вектор політики В. Ющенко обґрунтовує тим, що: «Суспільство хоче бачити відповідальну владу, яка здійснюватиметься на основі чіткого розподілу обов'язків всенародно обраного Глави держави, парламенту, уряду та органів місцевого управління»²³. Як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина Президент України вважає цей шлях оптимальним з точки зору поєднання завдань демократизації суспільства і легітимності всього конституційного процесу. Якщо референдум вдасться провести відкрито і демократично, тоді з'являться умови для вдосконалення політичних інституцій і надання владі максимальної легітимності.

Узагальнюючи вищесказане, слід висловити переконання: Україна може відбутися в тому разі, коли їй вдасться утвердити легітимну владу. Альтернативи легітимній системі влади не існує. **Політична стабільність вирішальною мірою залежить від легітимності й авторитету влади в суспільстві, готовності людей підкорятися тій або іншій системі правління.** Імператив конструктивної влади означає пропорційний розподіл прав, повноважень, відповідальності її суб'єктів і об'єктів. Влада має існувати не заради самої себе, а відображати корінні інтереси своїх громадян. На рівні державної політики України слід започаткувати новий тип суспільного діалогу, коли влада стає партнером громадянина, максимальним виразником його інтересів. За таких умов легітимність влади буде детермінуватися вищою соціальною цінністю — людиною, максимальним включенням людського фактора в механізм її функціонування. Тоді влада стане джерелом розвитку держави, інститутом консолідації суспільства, запорукою його стабільності.

¹ Жулинський М. Щоб з'явилися нові політики, повинна сформуватися «критична маса» // День. — 2007, — 3 серпня. — № 128.

- ² Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. / Пер. з франц. — Львів: Кальварія, 2003. — С. 173.
- ³ Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — С. 189.
- ⁴ Ткаченко В. «Великі ідеї» для України. Пошук триває // День. — 2005, — 21 вересня. — №171.
- ⁵ Платон. Государство // Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / Пер. с древнегреч. Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. — М.: Мысль, 1994. — С. 93-94.
- ⁶ Аристотель. Политика. / Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. — С. 447.
- ⁷ Рассел Б. Власть. Новый социальный анализ. — К., 1996. — С. 19.
- ⁸ Дебора Стоун. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. — С. 35.
- ⁹ Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — С. 173.
- ¹⁰ Дибиров А.-Н.З. Теория политической легитимности: Курс лекций. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — С. 26.
- ¹¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 94.
- ¹² Ющенко В. Я знаю, що переможе Український народ. Виступ Президента України на з'їзді «НУНС» // «Україна молода». — 2007, — 8 серпня. — № 142.
- ¹³ Енциклопедія постмодернізму. / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 73.
- ¹⁴ Мшвениерадзе В. Размышления о власти // Власть: Очерки современной политической философии Запада. / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова. — М.: Наука, 1989. — С. 26.
- ¹⁵ Конституція України. — К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2006. — С. 6.
- ¹⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція. — К.: Генеза, 2005. — С. 320.
- ¹⁷ Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. — К.: «Либідь», 2005. — С. 29.
- ¹⁸ Пахльовська О. «Тим Україна Європа, що вона знає категорію «інший» // День. — 2005. — 23 вересня. — №173-174.
- ¹⁹ Ермолаєв А., Лупацій В., Федоров А. Україна напередодні «постолігархічного» етапу (політекономічне дослідження) // Нова Влада. Збірник аналітичних матеріалів. — К., 2000. — С. 74.
- ²⁰ Розпутенко І. Міфологізація економічних процесів як захисна функція державного управління // День. — 2007, — 4 вересня. — № 147.
- ²¹ Політологія. / А. Колодій, В. Харченко та ін. — К.: Ніка-Центр, 2000. — С. 354.
- ²² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. — Київ; Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — С. 445-446.
- ²³ Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Незалежності на Софійській площі. — <http://www.president.gov.ua/news/data/11.18403.html>.